

Гузьман О. А.

к.соц.н., доцент, старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем протидії злочинності Харківського національного університету внутрішніх справ, guzmanelena1971@gmail.com

Україна, Харків

Саппа Г.-М. М.

к.соц.н., доцент, доцент кафедри соціології та політології Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», annsapik@mail.ru

Україна, Харків

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

В роботі обговорюються основні аспекти дослідження національної ідентичності як соціокультурного феномену. Особлива увага дослідження зосереджена на тому, що національна ідентичність формується під впливом об'єктивних умов життя та свідомо коригується різними соціальними агентами. На сьогоднішній день діяльність цих агентів не узгоджена за такими параметрами як мета, форми, засоби впливу. Тому створюється підстава для формування множинних, інколи неузгоджених за змістом і спрямованістю, варіантів національних ідентичностей.

Ключові слова: етнос, нація, ідентичність, національна ідентичність.

Актуальність дослідження означеної теми. По-перше, процеси глобалізації супроводжуються зростанням націоналістичних настроїв тих прошарків населення, які зорієнтовані на традиції. Тому виникає необхідність усвідомлення тих важелів, що допомагають брати участь в глобальних процесах при умові збереження національної унікальності.

По-друге, важливість дослідження національної ідентичності, її ролі у виникненні та вирішенні різноманітних етнорелігійних конфліктів, особливо в ситуації, коли існує загроза цілісності держави.

По-третє, необхідність пошуку шляхів для виникнення стійких форм соціальної ідентичності для зменшення відчуття безпорадності, дезорієнтації багатьох людей в умовах радикальних політичних, економічних, соціальних перетворень суспільства. Це можливо у разі звернення до цінностей більш узагальнених, сталих, наприклад, цінностей національної культури. Етнос, нація стають для багатьох людей тою спільнотою, ототожнення з якою дає необхідну підтримку, опору. При цьому важливо, щоб означені цінності служили підтримкою особистості, а не підґрунтям для прояву ксенофобії та шовінізму.

Постановка проблеми та її значення.

Сьогодні постає проблема збереження національної унікальності в умовах глобалізації, стрімкого науково-технічного розвитку, зростання інформаційного навантаження, суттєвих змін у соціально-політичному житті суспільства.

Захист національної самобутності передбачає визначення загальної стратегії та низки заходів, що неможливо без поглибленого вивчення та розкриття сутності такої важливої складової нації як національна ідентичність.

Суспільство підтримує свою єдність, створюючи водночас умови для збереження і розвитку кожної етнокультурної групи. У будь-який період розвитку суспільства (тим більше у кризовий) важливою є роль держави та влади як провідників соціокультурного розвитку суспільства. Традиційно вплив на формування «генералізованого коду» суспільства (по Луману) здійснюється завдяки такому соціальному інституту як освіта.

Ступінь розробленості. В статті були використані наступні теорії: структурний функціоналізм (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, Р. Мертон) є підґрунтям для розуміння соціального порядку та певних закономірностей

щодо функціонування соціальних інститутів у формуванні національної ідентичності індивіда; теоретичні концепції соціального відтворення суспільства (П. Бурдьє, Е. Гідденс, Дж. Коулмен) дозволяють виділити механізм діяльності соціальних інститутів в побудові ментальних засад національної ідентичності; теорія коду (Б. Бернстайн, Н. Луман) є базисною для пояснення механізму кодифікації суспільства через агентів впливу для визначення меж національної спільноти; символічний інтеракціонізм (Дж. Мід, І. Гофман) надає теоретичне обґрунтування ролі ключових елементів змісто-утворюючої комунікації, а також формування національної ідентичності на основі «Ми-група» і «Вони-група».

З внеском Е. Еріксона пов'язується надбання ідентичністю статусу самостійної наукової парадигми. Е. Еріксон розумів ідентичність як процес організації, перетворення життєвого досвіду в індивідуальне «Я», при цьому даний процес триває протягом всього життя людини.

З огляду на багаторівневу структуру ідентичності (індивідуальний, особистісний та соціальний рівні) соціологічне дослідження передбачає зосередження уваги саме на соціальному. Соціальний рівень ідентичності є відображенням внутрішньої солідарності людини з груповими ідеалами і стандартами, що уможливорює процес Я-категоризації, тобто, розподілу оточуючих на «своїх» та «чужих», «схожих» та «несхожих».

Соціологічний підхід в дослідженні національної ідентичності фокусується на співвідношенні особистості з групою (нацією), уявлення про групу та соціальні механізми самовизначення індивідів в групах.

В українському просторі суспільних наук різнобічне дослідження окремих питань щодо сутності феномену ідентичності, її формування та проявів в різних соціальних групах і спільнотах, зв'язку ідентифікаційних процесів з трансформаційними змінами суспільства представлено в роботах К. Іващенко, Н. Костенко, О. Куценко, С. Макєєва, О. Мусієздова, С. Оксамитної, Н. Победи, А. Ручки, Л. Сокурянської, В. Степаненко, В. Тарасенко, О. Філіппової, Н. Черниш, С. Шостак, М. Шульги та інших.

Висвітленню проблем національної, громадянської ідентичностей в українському суспільстві присвячені роботи В. Арбеніної, А. Колодія, І. Кресіної, Л. Нагорної, М. Обушного, А. Ручки, О. Стегнія, Д. Судина та інших.

Поняття національної ідентичності належить до розряду соціально-політичних, які зорієнтовані на вироблення еталонів етносоціальної, політичної поведінки. Національна ідентичність спирається на культурні й громадсько-політичні традиції, інтереси, перспективи політичного розвитку, спільні політичні інститути, права та обов'язки, економічний і соціальний простір, спільність громадянства. Цілісність національної ідентичності сприяє збереженню консенсусу з фундаментальних питань розвитку держави. Національна ідентичність не є вродженою рисою народу, а результатом суспільного виховання. У поєднанні з етнічною ідентичністю вона може перетворитися на рушійну силу суспільно-політичних перетворень.

Саме національна і громадська ідентичності відіграють найбільш значущу роль в процесах інтеграції українського суспільства. Та при цьому спостерігається певне різноманіття в підходах щодо змісту та співвідношення цих понять, яке ще більше посилюється у випадках їхньої операціоналізації. Зокрема, дослідницька увага українських соціологів майже обходить вивчення змісту, який вкладають респонденти в поняття нації в процесі ототожнення себе з нею, та чинників, що впливають на цей процес.

Кожна людина або соціальна група є носіями ідентичності, що за допомогою освоєних цінностей, ідеалів, традицій допомагає орієнтуватись в соціальному просторі, задає норми соціальної поведінки.

З одного боку, національна ідентичність є одною з фундаментальних ідентичностей, тобто, вона може служити орієнтиром для людини навіть тоді, коли інші (професійні, родинні, класові) швидко змінюються внаслідок трансформації суспільства. З іншого боку, зміни суспільства, його соціальних інститутів (як агентів впливу) змінюють зміст і форми національної ідентичності членів суспільства.

Таким чином, виникає певна проблемна ситуація, яку можна трансформувати в низку дослідницьких питань:

- який зміст має національна ідентичність в різних соціальних групах;
- як саме здійснюється вплив окремих соціальних інститутів на формування національної ідентичності в соціумі;
- якими методами маємо досліджувати національну ідентичність на макро-, мезо-, мікрорівнях суспільства.

Національна ідентичність формується під впливом об'єктивних умов життя (місце народження, проживання, мовленнєві традиції тощо) та свідомо коригується різними соціальними агентами. На сьогоднішній день діяльність цих агентів не узгоджена за такими параметрами як мета, форми, засоби впливу. Тому створюється підстава для формування множинних, інколи неузгоджених за змістом і спрямованістю, варіантів національних ідентичностей. Це пов'язано з низкою причин – історичних, регіональних, сучасних суспільно-політичних, особливостей агентів впливу та характеристик окремих соціальних груп.

По-перше, історичні: процес формування національної ідентичності утруднювався, гальмувався обставинами історичної долі українців, змушених існувати на стику християнського і мусульманського світів, а згодом, західноєвропейської та російської етноцивілізаційних платформ. Крім того, в житті українського народу (ще з часів україно-польського протистояння) тривалий час відбувалось ототожнення релігії з етнічністю – саме релігійна ідентичність становила основу ціннісної системи української громади. Ще один важливий аспект формування української ідентичності – тривала цілеспрямована підміна категорії національної ідентичності на узагальнену радянську ідентичність. Незважаючи на терор, депортації, концтабори, психологічну та ідеологічну обробку, не відбулося повного витіснення із суспільної свідомості основоположних національних цінностей, традиційних звичок і норм поведінки [1, с. 146]. Проте, певне «вимивання» національних категорій з масової свідомості все ж таки відбулось.

По-друге, суттєвими є відмінності національної ідентичності у представників різних регіонів на території України, що пов'язано, безумовно, з історичними причинами. Як зазначає А. Колодій комуністична («радянська») ідентичність стала заміником національної ідентичності в тих регіонах, де цю ідентичність було втрачено, де виник певний вакуум. Там, де люди пам'ятають про свої корені, дотримуються національних звичаїв, мають національну культуру (нехай навіть побутову), вони незалежно від політичних орієнтацій не зраджують своїй національній ідентичності [2, с. 183]. Існування регіональних відмінностей в ідентичностях українців підтверджується результатами наукових досліджень [3].

По-третє, на формування національної ідентичності впливають сучасні суспільно-політичні процеси. Глобальні політичні, економічні трансформації, політичний плюралізм, етнокультурне розмаїття обумовлюють, зокрема, і те, що українське суспільство перебуває у стані невизначеності щодо моделі націєбудівництва. За даними соціологічних досліджень [4] все більшої поширеності набуває «банальний націоналізм» в українському суспільстві, тобто, є усвідомлення людьми своєї приналежності до нації, проте рівень рефлексії щодо критеріїв належності низький. Але на цьому фоні суспільні події останнього часу, пов'язані з Революцією Гідності 2014 року та необхідністю захисту територіальної цілісності України, проявили суто діяльнісні аспекти національної ідентичності великої кількості українців: готовність на будь-які дії, навіть на самопожертву, заради ідеї національної незалежності. Науковці ще мають дослідити і узагальнити досвід і наслідки цих суспільно-політичних подій, але вже сьогодні зрозуміло, що вони стали потужним поштовхом для формування найбільш глибинних конструктів національної ідентичності у масовій свідомості українського народу.

По-четверте, стан і характеристики окремих соціальних інститутів та агентів впливу також є важливими в процесі формування національної ідентичності. Мова йде саме про формування, тому що це є метою як окремих соціальних інститутів (наприклад, інститутів освіти, політики) так і

агентів впливу (засобів масової інформації, громадських рухів тощо). Якщо напрямки і зміст діяльності соціальних інститутів за своїм призначенням керовані та прогнозовані, то інші агенти впливу менш координовані та передбачувані, тому що здебільшого відображають ідеї, настрої, почуття, які існують в суспільстві.

І, нарешті, по-п'яте, особливості соціальної групи, до якої належать ті чи інші індивіди, обумовлюють процес формування національної ідентичності. На нашу думку у даному контексті зміст ідентичності слід звести до визначення подібності або відмінності чого-небудь (кого-небудь) з чим-небудь (ким-небудь). Вважаємо, що ідентичність – це об'єктивно існуюча структура, у якій виражається справжня схожість (тотожність) і відмінність соціальних (особистісних і групових) суб'єктів. Ідентичність з одного боку статичне явище, яке фіксує стан на даний момент часу, з іншого боку – ідентичність не є раз і назавжди отриманою, її природа змінна. Не можемо оминати увагою також двох рівнів ідентичності – індивідуального та колективного. Індивідуальний рівень розкривається через особистісний та соціальний аспекти, тобто через вертикальний та горизонтальний виміри, баланс яких забезпечує почуття тотожності, самототожності. Колективна ідентичність – це фундаментальна схожість членів певної групи, що виявляється у солідарності, колективній діяльності, спільній роботі. Відбувається ототожнення, усвідомлення себе з різними соціальними спільнотами – сім'я, клас, національна група, етнос, народ і т.д.

Існуюче на сьогоднішній день різноманіття наукових підходів до визначення самого поняття національної ідентичності призводять, зокрема, до труднощів у визначенні, спостережанні та вимірюванні досліджуваних змінних. Це, в свою чергу, створює перепони щодо використання дедуктивної методології, для якої обов'язковим є попереднє окреслення важливих понять, їхня операціоналізація. Специфіка об'єкта дослідження та тип інформації, що підлягає аналізу, обумовлюють помилки в отриманих результатах, які виявляються зазвичай лише на останніх етапах дослідження.

Теоретико-методологічне дослідження феномену національної ідентичності, на наш погляд, має включати в себе:

- системне вивчення процесу становлення і розвитку української ідентичності в контексті етногенетичних, націєтворчих та соціокультурних процесів;

- обов'язків розгляд української ідентичності як динамічної структури, для якої характерний нелінійний і нерівномірний розвиток;

- обов'язкову концептуалізацію міждисциплінарних узагальнень (культурологічних, історіософських, етнолінгвістичних, соціально-психологічних, етнополітологічних тощо) з дотриманням принципів вертикальної та горизонтальної інтеграції;

- вивчення системоутворюючої ролі ноетичного (сміслового) виміру процесу ідентифікації суб'єктів (як індивідуальних, так і колективних);

- обов'язкове поєднання теоретичних та емпіричних досліджень, а саме застосування якісних (гнучких) методів збору та аналізу інформації, що дасть змогу говорити про високу валідність отриманих результатів. Застосування гнучких методів допомагає дослідникові отримати інформацію, яка залишається недоступною у разі застосування традиційного соціологічного опитування. Надійність дослідження та високий рівень узагальнення результатів можуть бути досягнуті завдяки одночасному застосуванню також методів масового репрезентативного формалізованого інтерв'ю.

Висновки. Національна ідентичність – ототожнення свого «Я» з певною національною спільнотою. Співвіднесеність на індивідуальному і колективному рівнях самосвідомості з культурою, історією, інтересами нації визначається через відчуття належності. При цьому найбільш мінливими, ситуативними виступають критерії, пов'язані з економічними, політичними інтересами, а найбільш сталими – з екзистенційними, культурними аспектами.

На рівні великих (уявних) соціальних груп значну роль відіграють більш загальні, так звані, трансцендентні цінності, які поєднують звичайне буденне

життя людини і нації з абсолютним світом національного. Тому процес національної ідентифікації виглядає як розпізнавання себе як нації, конструювання власної свідомості та співвіднесення себе з іншими національними спільнотами на основі сукупності атрибутів (історичних, географічних, релігійних, культурних, мовних тощо).

Слід зауважити, що національна ідентичність дійсно є процесом, який відбувається протягом життя окремої людини, групи, та нації в цілому. Формування образу «Ми» в національному контексті зумовлюється дією історичних, ментальних, соціально-економічних, етнодемографічних і навіть регіональних чинників. Орієнтація на соціокультурні аспекти в дослідженні феномену національної ідентичності підкреслює залежність останньої від соціального контексту, всередині якого і за допомогою якого індивіди і групи конструюють, змінюють та захищають свою ідентичність.

Поняття «ідентичності» набуває нових змістів впродовж розвитку наукової думки, що зумовлено ускладненням соціального життя і поглибленням наукових підходів до осмислення конструктів особистості та її взаємодії з оточуючим світом. Кожний представник людства володіє множинною ідентичністю (родинною, класовою, культурною, професійною, релігійною, територіальною, національною та іншими), окремі аспекти яких чи взаємодоповнюють, чи суперечать одна одній.

Національна ідентичність як співвіднесеність соціального суб'єкта з нацією, її символами, цінностями, культурою, історією, територією, соціальними інститутами, державними інтересами розкривається через такі змістоутворюючі поняття, як національні почуття, національна свідомість, національний характер, ментальність, національний образ світу, національна ідея. Національна ідентичність є процесом становлення основних компонентів національного буття, рушійною силою історичного розвитку націй-держав та забезпечення національних інтересів.

В загальному розумінні соціокультурний підхід до розгляду ідентичності полягає у наступному: ідентичність розглядається як соціальний

конструкт, що підлягає емпіричному спостереженню; здійснюється дослідження впливу різних соціальних інститутів на її формування, встановлення взаємозв'язків між різними типами ідентичностей.

Література

1. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л.П. Нагорна. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405с.
2. Колодій А.Ф. Національний вимір суспільного буття / А.Ф. Колодій. – Львів: Вид-во «Астролябія», 2008. С. 178-190.
3. Черниш Н. Динаміка ідентичностей мешканців Львова і Донецька: компаративний аналіз (1994–2004 р.р.) / Н. Черниш, О. Маланчук // Україна модерна – 2007. – С. 61–92.
4. Судин Д. Типи української національної ідентичності: апробація теоретичного концепту / Данило Судин // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – № 1045. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – Вип. 30. – Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2013. – С. 41–47.

References

1. Nagorna L. P. Regionalna identichnist: ukrayinskiy kontekst / L.P. Nagorna. – K.: IPiEND imeni I.F. Kurasa NAN Ukrayini, 2008. – 405s.
2. Kolodiy A.F. Natsionalniy vimir suspilnogo buttya / A.F. Kolodiy. – Lviv: Vid-vo «Astrolyabiya», 2008. S. 178–190.
3. Chernish N. Dinamika identichnostey meshkantsiv Lvova i Donetska: komparativniy analiz (1994–2004r.r.) / N. Chernish, O. Malanchuk // Ukrayina moderna – 2007. – S. 61–92.
4. Sudin D. Tipi ukrayinskoyi natsionalnoyi identichnosti: aprobatsiya teoretichnogo kontseptu / Danilo Sudin // Visnik Harkivskogo natsionalnogo universitetu imeni V.N. Karazina. – № 1045. Seriya «Sotsiologichni doslidzhennya

suchasnogo suspilstva: metodologiya, teoriya, metodi». – Vip. 30. – Harkiv: Harkivskiy natsionalniy universitet imeni V.N. Karazina, 2013. – S. 41–47.